

העשרה¹

היהודים – לאן?

אתגרי העידן המודרני והשפעתם על החברה היהודית

ועל התפיסות שרווחו בה

החיים הסגורים בקהילה היהודית, כפי שהתקיימו עד לעידן המודרני, יצרו מאפיינים תרבותיים שהיו ייחודיים ליהודים: היהודים נבדלו מהאוכלוסייה הסובבת אותם לא רק בדתם, אלא גם בלבושם, בשפתם (באירופה – בעיקר שפת היידיש²) ואפילו בשפת הלימוד (עברית וארמית).

בפרקים הקודמים עסקנו בתהליכי השינוי שהתרחשו בקרב היהודים בעידן המודרני. ראינו כי ביחסי היהודים עם האוכלוסייה הסובבת בלטו, במקביל, שתי מגמות סותרות: מצד אחד- תפוצת רעיונות ההשכלה הביאה לכך שחלק מהאוכלוסייה הכללית קיבלה את היהודים כשוים והובילה לחקיקת חוקים, אשר תרמו להשוואת מעמדם החוקי. מגמה זו בלטה בעיקר בארצות מרכז ומערב אירופה. מצד שני- תהליך השוואת זכויות היהודים לא היה אחיד בכל הארצות, ובמזרח אירופה אף לא התקיים כלל. בנוסף, חלקים ניכרים מאוכלוסייה הכללית הוסיפו לגלות יחס חשדני ועוין כלפי היהודים.

התמורות היסודיות שעברו על החברה היהודית באירופה בעידן המודרני ערערו את הסדר החברתי הישן, שעליו נשענו הקהילות היהודיות במשך מאות שנים. תהליך זה הציב את החברה היהודית בפני פרשת דרכים ואילץ אותה להחליט על המשך דרכה בעולם משתנה. או במילים אחרות: **היהודים – לאן?** בפרק זה נלמד על האתגרים שניצבו בפני היהודים בעידן המודרני ועל מספר דרכי תגובה עיקריות, שבהן בחרו היהודים במטרה להתמודד עם אתגרים אלה.

1. האתגרים שניצבו בפני היהודים בעידן המודרני

1 (א) התמודדות עם הדחייה

מגמת דחיית היהודים בלטה בעיקר בארצות מזרח אירופה שם לא זכו היהודים לאמנציפציה. מגמה זו אף החריפה בשלהי המאה ה-19, עם התפרצות הפוגרומים שפגעו בקהילות היהודיות ברוסיה. אולם, כפי שראינו בפרקים הקודמים, מגמת דחיית היהודים לא התקיימה רק בחלקה המזרחי של היבשת- גם בארצות מרכז ומערב אירופה, בהן נהנו היהודים מהישגי האמנציפציה, לווה תהליך שילובם החוקי בדחייה מצד חלקים מהחברה הסובבת.

דחייה זו הציבה בפני היהודים שאלות רבות ובהן: כיצד יש להתייחס לדחייה החברתית? האם על היהודים להיאבק למען שיפור מצבם? האם יש לוותר על מאפיינים שונים של זהות יהודית, כדי שהחברה הסובבת תסכים לשלבם? האם יש להתעלם מהדחייה החברתית על ידי הסתגרות פנימית, תוך הדגשת יתרונותיה? האם ראוי להוסיף ולהתגורר בסביבה הדוחה את היהודים או להגר למקום בו החברה הסובבת מגלה סובלנות ונכונות רבה יותר בשילובם?

¹ פרק זה הוא פרק העשרה לספר "הלאומיות המודרנית וראשית הציונות" (יגאל משעול; היי סקול).
² קהילות יהודיות רבות פיתחו שפות יהודיות ייחודיות. שפות אלה היו מורכבות בדרך כלל משילוב בין העברית ובין השפה המקומית. היידיש למשל, שהייתה השפה ששימשה את רוב היהודים באירופה, הורכבה בעיקר ממילים שמקורן עברי וממילים שמקורן בגרמנית עתיקה. ידוע על שפות יהודיות נוספות ובהן לדינו (ספרדית-יהודית), ערבית-יהודית, פרסית-יהודית ועוד.

תגובתה של החברה היהודית לשאלות אלה לא הייתה אחידה ולמעשה ניתן לזהות מגוון רחב של תגובות שהתקיימו בחברה היהודית בו זמנית. בין תגובות היהודים ניתן היה למצוא, בין השאר, את התגובות הבאות: חלק מהיהודים הגבירו את מאמצייהם להשתלב בחברה, חלק מהם נטה לראות בדחייה זו תופעה טבעית ואף ערובה לקיום היהודי וחלק אחר בחר להגר למקומות שבהם היה מקום להניח שיוכלו ליהנות מיחס סובלני יותר.

1 (ב) השילוב כאתגר

נכונות החברה הכללית לשלב את היהודים הציבה אף היא אתגרים חדשים בפני היהודים. האמנציפציה שהתרחשה במאה ה-19 בארצות מרכז ומערב אירופה הפגישה את היהודים עם האוכלוסייה הכללית באופן שלא היה מוכר עד אז. יהודים פגשו נוצרים במקום מגוריהם ובמקום עבודתם כאזרחים שווים ולא כבני קבוצה נפרדת. מפגש יומיומי זה גרם לכך שיהודים רבים החלו לאמץ את מנהגי החברה הסובבת: הם החלו להשתמש בלשון המקובלת בקרב הנוצרים כשפת יומיום, קראו לילדיהם בשמות לועזיים, התלבשו בהתאם לאופנה המקובלת והחלו להשתמש באופן יומיומי בלוח השנה הכללי. לעיתים תהליך זה היה מלווה בחילון: חלק מהיהודים הפסיקו לקיים מצוות יומיומיות שונות, לשמור שבת, לקיים את המנהגים היהודיים המקובלים בחגי ישראל, להתפלל בבית הכנסת ויש אף שהתנתקו לחלוטין מהקהילה היהודית.

בנוסף לכל זאת, חלק מהליברלים, שחיו במדינות אשר העניקו ליהודים את האמנציפציה, סברו כי על היהודים להשתלב בחברה הסובבת תוך ויתור על זהותם הייחודית.

כל אלה הציבו בפני היהודים שאלות רבות ובהן: כיצד יש להתייחס לנכונות החברה הסובבת לשלבם? כיצד יש להתייחס לדרישה לווייתור על זהותם הייחודית? האם על היהודים להשתלב בחברה הסובבת בכל מחיר? האם השתלבותם החברתית מאיימת בהכרח על זהותם היהודית? באיזו מידה חשוב לשמור על הזהות היהודית? אילו ממרכיבי הזהות היהודית הם מרכיבים שאותם יש לשמר? על אילו מרכיבי זהות יהודית ניתן לוותר כדי להשתלב? האם ניתן לשמר את הזהות היהודית בדרכים חדשות?

תגובתה של החברה היהודית לשאלות אלה, שנבעו מנכונות הסביבה לשלבם, לא הייתה אחידה ולמעשה ניתן לזהות מגוון רחב של תגובות שהתקיימו בחברה היהודית בו זמנית. תגובות אלה נעו בין אימוץ מלא של השינויים ושאיפה להשתלב בחברה הסובבת, עד כדי עזיבת החברה היהודית, לבין הסתגרות פנימית, שמטרתה לחסום לחלוטין את חדירת השינויים לחברה היהודית. בין אלה לאלה, בין המשתלבים למסתגרים, ניסו יהודים רבים אחרים לגבש מחדש את דרכי חייהם, באופן שיאפשר להם לשמור על זהותם היהודית מבלי לוותר על האפשרויות שנפתחו בפניהם בעידן המודרני. ניסיון זה היה כרוך בהתחדשות יצירתית בתחומי הרוח, המחקר, הפובליציסטיקה, האמנות ובדרכים רבות אחרות.

בפרק זה נבחן כמה מהתגובות העיקריות שנצפו בחברה היהודית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, בתגובה לאתגרים שנבעו הן מדחיית היהודים והן מהנכונות לשלבם.

שימו לב!

בטרם ניגש לדרכי ההתמודדות של היהודים עם האתגרים בפניהם ראוי להדגיש את הדברים הבאים:

- ☞ **מגוון התגובות שיובאו להלן אינן בהכרח תגובות סותרות:** לעיתים קרובות התגובות אף השתלבו אלה באלה. כך למשל נמצאו בקרב המהגרים היהודים לארה"ב גם דתיים וגם חילונים; בקרב הדתיים היו כאלה אשר שאפו להשתלב בחברה הסובבת והיו כאלה ששאפו להיבדל ממנה; במפעל הפולקזים היהודי היו שותפים גם יהודים דתיים וגם חילוניים וכן הלאה.
- ☞ **החדשנות שבתגובות:** רבים מהאתגרים שניצבו בפני היהודים בעידן המודרני היו אתגרים חדשים, אשר העם היהודי לא התמודד עמם בעבר. לכן גם מגוון התגובות שבהן נדון בהמשך הן בעיקרן תגובות חדשות (למעט ההגירה). אפילו תגובתם של הדתיים נסמכה על פרשנות חדשנית שהעניקו למסורת היהודית.

2. התפתחות החילונית ומגמותיה העיקריות

תהליכי השינוי המחשבתיים שעברו על העם היהודי באירופה בעידן המודרני, ובעיקר חדירתה של תנועת ההשכלה לעם היהודי, גרמו לחלק מהיהודים לאבד את אמונתם בדת היהודית³ ולהיות חילוניים. תופעה זו בלטה בעיקר בארצות מרכז ומערב אירופה.

בקרב היהודים החילוניים ניתן היה לזהות שתי מגמות עיקריות:

- ☞ **שימור הזיקה לעם היהודי:** רבים מהיהודים אשר עברו את תהליך החילון הוסיפו לשמור על זיקתם לעם היהודי. זיקה זו באה לידי ביטוי במגוון דרכים ובהם התעניינות בגורלם של היהודים בעולם, הגשת סיוע ליהודים בעת צרה, הגברת העניין בהיבטיה התרבותיים של היהדות (במפעל הפולקזים היהודי – ראו להלן) או אף בהתאמת התפיסה הלאומית המודרנית לעם היהודי.
- ☞ **התבוללות:** חלק מהיהודים אשר עברו את תהליך החילון איבדו בהדרגה גם את זיקתם לעם היהודי. לעיתים הסתיים תהליך זה בהתבוללות מוחלטת, בנישואין לנוצרים, בעזיבת היהדות ואף בהתנצרות. רבים מהיהודים שהתנצרו לא עשו זאת מתוך אמונה בדת הנוצרית, אלא מתוך שאיפה להשתלב טוב יותר בחייהם הפרטיים כאזרחים שווי זכויות בחברה בה חיו. הם הניחו שנכונותם להתנתק באופן מוחלט מהחברה היהודית תוכיח את נאמנותם לחברה הסובבת ולערכיה ותקל על קבלתם החברתית.

3. הדתיים: שינויים במחשבה הדתית

3 (א) עליית הזרם הרפורמי

במהלך המאה ה-19 התפתח בארצות מרכז ומערב אירופה זרם יהודי דתי חדש- הזרם הרפורמי⁴. זרם זה שאף להחזיר ליהדות שינויים ברוח עקרונות תנועת ההשכלה. הם בחנו בעין ביקורתית את המנהגים הדתיים שהיו נהוגים בקרב היהודים וקראו לבטל את האמונות, המנהגים והפולחנים אשר, על פי תפיסתם, לא התאימו לרוחה האמיתית של היהדות המקורית ולרוח הזמן. התפיסה הרפורמית הדגישה את ההיבט האוניברסלי⁵ שבדת היהודית וראתה בה דת שמטרתה להפיץ את בשורתה בקרב כל בני האדם ולהביא גאולה לעולם כולו. בהתבסס על הנחת יסוד זו שאפו תומכי הזרם הרפורמי לנתק את הקשר שבין הדת היהודית לזהות הלאומית היהודית ולבטל מנהגים שגרמו לפירוד בין

³ תנועת ההשכלה היהודית בראשיתה הונהגה על ידי יהודים דתיים ולא קראה לחילון.

⁴ רפורמה = שינוי.

היהודים לסביבתם. בהתאם לכך, החדירו קהילות רפורמיות שונות שינויים שונים, בתחומי התפיסה והמנהגים הדתיים, כגון⁵:

☞ **שינויים בתחום האמונה:** הרפורמים בחרו לוותר על המרכיב הלאומי שבזהותם היהודית ולשמר את זהותם היהודית הנבדלת רק בתחום הדת. כך למשל הגדירו את עצמם היהודים הרפורמים בגרמניה כגרמנים בני דת משה, כלומר- כמי שמאמינים בדת היהודית, אך משתייכים ללאום הגרמני. תפיסה חדשה זו הצריכה שינויים תפיסתיים נוספים ובהם ביטול התפיסה כי היהודים נמצאים בגלות וביטול השאיפה לחזור ולכונן עצמאות לאומית בארץ ישראל.

☞ **שינויים בתחום המנהגים הדתיים:** שונתה שפת התפילה מעברית לשפת המקום, בוטלו אֶזכורים משיחיים מהתפילה, בוטלו הלכות שונות, כמו מנהג החליצה, ועוד.

הזרם הרפורמי התבסס בעיקר בגרמניה ומשם נפוץ לארצות נוספות, בעיקר במרכז ובמערב אירופה. מאמצע המאה ה- 19 התבססה התפיסה הרפורמית גם בארצות הברית. לעומת זאת, היהודים שחיו בארצות מזרח אירופה, דחו ברובם המכריע את התפיסה הרפורמית.

3 (ב) התגבשות הזרם האורתודוקסי

עד למאה ה- 19 קיימו רוב היהודים את המנהגים הדתיים וציותו למנהיגות המסורתית של הקהילה. אולם, האמנציפציה ותפוצת עקרונות תנועת ההשכלה, שחדרו גם לציבור היהודי, גרמו לשינויים יסודיים בחברה היהודית והציבו בפני היהדות הדתית המסורתית אתגרים חדשים. החילון, ההתבוללות, הירידה במעמד הקהילה ובייחוד עליית הזרם הרפורמי (ראו לעיל) איימו על הדומיננטיות של הדת בחיי היהודים, על זהותם ואמונתם של היהודים וכן על מעמדה המרכזי של המנהיגות היהודית הדתית המסורתית.

המנהיגות הדתית המסורתית ראתה בדאגה מגמות אלה ושאפה להתגונן מפניהן על ידי הדגשת המחויבות למסורת הדתית ולחוקי ההלכה שהתגבשו במהלך הדורות. מאבק זה, שבין היהדות המסורתית לבין הזרם הרפורמי, הביא להתגבשות היהדות המסורתית במסגרת שזכתה לכינוי אורתודוקסיה.⁶ בקרב היהדות האורתודוקסית ניתן לזהות שתי גישות עיקריות:

☞ **מגמה בדלנית⁶:** חלק מהיהדות האורתודוקסית בחרה להתבדל מהחברה הסובבת על ידי ניתוק והסתגרות. מנהיגותה של קבוצה זו, שכונתה על ידי תומכיה גדולי הדור ושלומי אמוני ישראל, לא הסתפקה בהתנגדות לשינויים בתחומי הדת, אלא קבעה כלל חדש שלפיו אין לחדש ואין לשנות את המנהגים שהתגבשו במהלך הדורות בכל תחומי החיים. תומכי מגמה זו הוסיפו להתגורר בשכונות יהודיות, המשיכו לדבר בשפת היידיש, המשיכו לשלוח את ילדיהם למערכת החינוך המסורתית ואף נמנעו מלאמץ שינויים אופנתיים בתחום הלבוש. הרב משה סופר (החת"ם סופר), שהיה אחד ממנהיגי הבולטים של מגמה זו, נתן ביטוי לתפיסה זו בקבעו כי "חדש אסור מן התורה"⁷.

☞ **מגמה משתלבת:** חלק מהיהדות האורתודוקסית בחרה לאמץ את השינויים שהתרחשו בסביבה ולאמץ את יתרונות האמנציפציה, מבלי לוותר על שמירת המצוות ועל אורח החיים המסורתי. מנהיגותה של קבוצה זו האמינה שהמחויבות למסורת היהודית הדתית אינה עומדת בסתירה הכרחית עם עקרונות ההשכלה ולכן לא דרשה מהיהודים להיבדל מסביבתם החיצונית. כך למשל הקים הרב שמשון בן רפאל

⁵ יש לציין כי הקהילות הרפורמיות לא היו אחידות בהשקפותיהן וכי היו ביניהן הבדלים, לעיתים מהותיים, בשינויים שאותם אימצו. הבדלים אלה נבעו ממיקומן השונה של הקהילות הרפורמיות ומתהליכי שינוי שהתרחשו בתוכם.

⁶ מתוך מגמה בדלנית זו התגבש לימים הזרם המוכר כיום כזרם החרדי.

⁷ הביטוי חדש אסור מן התורה נשען על מושג הלכתי הנוגע לאיסור על אכילת תבואה חדשה שנקצרה קודם להקרבת העומר. החת"ם סופר העניק למושג הילכתי זה משמעות חדשה המתייחסת לעולם המודרני.

הירש (הרש"ר הירש), שהיה מנהיגה הבולט של מגמה זו, בית ספר שבו לימדו לימודי קודש לצד לימודי חול (גרמנית ומדעים שונים). הרש"ר הירש ביטא את תפיסתו בדרישתו לשלב "תורה עם דרך ארץ"⁸. התגבשותה של היהדות האורתודוקסית, כמו גם העובדה שהאמנציפציה לא התרחשה בארצות מזרח אירופה, מנעו את עלייתו של הזרם הרפורמי בארצות מזרח אירופה כמעט לחלוטין. בהמשך נלמד על השפעתן של התפתחויות דתיות אלה על תפוצת הרעיון הלאומי בציבור היהודי הדתי.

3 (ג) התפתחות הזרם הקונסרבטיבי

חלק מהרבנים אשר ראו בחיוב את הצורך להתאים את היהדות למציאות החדשה שנוצרה, סברו כי השינויים שהחדיר הזרם הרפורמי הרחיקו לכת יתר על המידה. רבנים אלה גילו מחויבות רבה יותר להלכה והאמינו כי יש לאמץ שינויים מתונים יותר, באופן שלא יסתור את חוקיה. רבנים אלה פרשו מהזרם הרפורמי והקימו את הזרם הקונסרבטיבי (השמרני)⁹. מנהיגיו של זרם זה, ובהם יצחק לייסר (1806 – 1868), היגרו לאמריקה והביאו להתבססותו של זרם זה בקרב היהודים בארה"ב.

4. אימוץ תפיסות שרווחו בחברה הכללית

חלק מהיהודים אימצו את הלכי הרוח שנפוצו בחברה הכללית בה חיו. יהודים אלה האמינו בתפיסות ובאידיאולוגיות שונות וסברו שהגשמתם תאפשר להם להשתלב בחברה הכללית כיהודים או כפרטים. מבין התפיסות שאימצו היהודים בתקופה זו ניתן למנות את התפיסות הבאות:

☞ **אימוץ הלאומיות המקומית:** חלק מהיהודים חשו זיקה לארצות ולעמים שבקרבם חיו. יהודים אלה אימצו את הלאומיות המקומית שהתפתחה בארצות אלה ולעיתים אף השתתפו במאבקים הלאומיים של העמים, שנאבקו להקמת מדינת לאום, כך למשל השתלבו חלק מהיהודים במאבקה הלאומי של איטליה. הגורמים שהובילו יהודים לאמץ את הלאומיות המקומית לא היו אחידים:

✓ **מתבוללים:** חלק מהיהודים שאימצו את הלאומיות המקומית בחרו לוותר לחלוטין על זהותם היהודית הקודמת. יהודים אלה שאפו להתבולל והאמינו שהוכחת נאמנותם ללאום, שבקרבם חיו, תקל עליהם לעשות זאת.

✓ **משתלבים:** חלק מהיהודים שאימצו את הלאומיות המקומית הוסיפו לחוש זיקה ליהודים וליהדות, אך שאפו להשתלב כפרטים בחברות בהן חיו. יהודים אלה קיוו שהוכחת נאמנותם ללאום, שבקרבם חיו, תקל בהשגת מטרה זו.

☞ **אימוץ אידיאולוגיות שרווחו בחברה הכללית:** חלק מהיהודים אימצו תפיסות אידיאולוגיות שונות, ובהן האידיאולוגיה הסוציאליסטית⁸ והאידיאולוגיה הקומוניסטית⁹. אידיאולוגיות אלה שאפו להקים משטר שבו העושר יתחלק בין האזרחים בצורה שוויונית⁹. גם במקרה זה, הגורמים שהובילו יהודים לאמץ אידיאולוגיות אלה לא היו אחידים:

✓ **מתבוללים:** חלק מהיהודים אשר אימצו אידיאולוגיות אלה בחרו לבטל לחלוטין את זהותם היהודית. הם האמינו שבמשטר החדש שיקום יהפכו הבדלי המוצא שבין בני האדם להבדלים חסרי משמעות.

✓ **משתלבים:** חלק מהיהודים אשר אימצו תפיסה זו הוסיפו לחוש זיקה ליהודים וליהדות. הם האמינו שאימוץ הרעיון של הקמת משטר שוויוני תסייע להקלת מצוקות חייהם של היהודים.

⁸ הביטוי לקוח מתוך דברי רבן גמליאל במסכת אבות (ב', ב'): "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ".

⁹ ההבדל המרכזי שהבדיל בין שתי אידיאולוגיות אלה היה הדרך להשגת המטרה המשותפת: האידיאולוגיה הסוציאליסטית שאפה להשיג את יעדיה באמצעות התפתחות הדרגתית וללא שימוש באמצעי אלימות. לעומת זאת, האידיאולוגיה הקומוניסטית הייתה תפיסה מהפכנית ששאפה להשיג את יעדיה באמצעות מהפכה אלימה שתקים משטר חדש על ידי חרבת המשטרים הקיימים.

5. התעוררות העניין בהיבטיה התרבותיים של היהדות

בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התפתחה בקרב היהודים באירופה מגמה לאסוף ולשמר סממנים ייחודיים של התרבות היהודית לדורותיה. עם הזמן הפכה מגמה זו למפעל נרחב שהעסיק כותבים וחוקרים רבים, אשר פעלו מבלי שפעילותם תתואם. מפעל זה עורר עניין רב בציבור היהודי ופרסומי עבודתם של הכותבים והחוקרים זכו לתפוצה נרחבת בקהילות היהודיות ברחבי אירופה. הפעילות שהתבצעה במסגרת מפעל זה כללה, בין השאר, את תחומי המפעלים הבאים:

☞ **חקר ההיסטוריה היהודית- מפעלם של צבי גרץ (1817 - 1891) ושל שמעון דובנוב (1860 - 1941):**

גרץ ודובנוב היו היסטוריונים וחוקרי תולדות עם ישראל.

גרץ פרסם מחקרים היסטוריים, שהעיקרי שבהם היה "תולדות היהודים", שהיה למפעלו העיקרי. במחקריו, שעסקו בהיסטוריה היהודית מהעת העתיקה ועד למאה ה-19, הציג את ייחודיותו של עם ישראל כעם שייעודו לתרום להפצת עקרונות מוסריים אשר יתרמו לקדמת האנושות בכללה.

דובנוב פרסם מחקרים היסטוריים, שהעיקרי שבהם היה "דברי ימי עם עולם", שהיה למפעלו העיקרי. הציר המרכזי של עבודתו המחקרית הייתה התפיסה בדבר ייחודיותו של העם היהודי כעם שאינו זקוק למסגרת מדינית ריבונית לשם קיומו, אלא כעם הזקוק לאוטונומיה תרבותית שתביא לשגשוגו הרוחני.

☞ **החייאת הלשון העברית- מפעלו של אליעזר בן יהודה (1858 - 1922):** עד לסוף המאה ה-19 שימשה

השפה העברית את היהודים בעיקר בתפילות. רבנים השתמשו בעברית במכתבים שכתבו אלה לאלה לצרכי התייעצות בסוגיות דתיות והלכתיות¹⁰. חלק מהיהודים החילוניים שאף להחיות את השפה העברית ולהפכה לשפה אשר תשמש את היהודים כשפת דיבור יומיומית. אחד היהודים אשר תמכו בחזון זה היה אליעזר בן יהודה. בן יהודה ראה בחזון זה יעד מרכזי והפך את מימושו למפעל חייו.

כדי לממש את חזון החייאת השפה העברית עלה בן יהודה מרוסיה לארץ ישראל, פרסם מאמרים בעברית, בעיתונות שהודפסה באותה התקופה בארץ ישראל. היה ממקימי **ועד הלשון העברית**, אשר חידש מילים עבריות רבות ופרסם את המילון העברי הראשון, שבו נכללו רבים מחידושו. חידושי לשון אלה היו נחוצים מפני שהעברית הייתה שפה קדומה שלא נכללו בה מילים מודרניות¹¹.

פעילותו ותרומתו של בן יהודה להחייאת הלשון העברית הפכה את דמותו לאחד הסמלים המובהקים של מפעל החייאת השפה העברית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20.

☞ **איסוף הוואי ההומור היהודי- מפעלו של אלתר דרויאנוב (1870 - 1938):** דרויאנוב היה סופר אשר

אסף בדיחות יהודיות, תרגם אותן מידיש לעברית, סידר אותן לפי נושאים ופרסם אותן בתוך "ספר הבדיחה והחידוד".

☞ **איסוף סיפורי העם היהודיים- מפעלו של שלמה אנ-סקי (1863 - 1920):** אנ-סקי, היה סופר, משורר

ומחזאי אשר אסף סיפורי ושירי עם, שירי וסיפורי ילדים, שירי ערש ואגדות חסידיים. כדי לאסוף חומרים אלה, לפני שישתכח, נדד אנ-סקי ביישובים ברוסיה בהם התגוררו יהודים.

☞ **איסוף וסידור האגדות מהתלמוד והמדרש- מפעלם המשותף של חיים נחמן ביאליק (1873 - 1934)**

ויהושע חנא רבניצקי (1859 - 1944): ביאליק, שהיה סופר ומשורר, ורבניצקי, שהיה עיתונאי, סופר

¹⁰ תכתובת זו זכתה לכינוי שו"ת (ראשי תיבות של שאלות ותשובות).

¹¹ רבים מהמילים שבהן אנו משתמשים כיום חודשו על ידי אליעזר בן יהודה. בין השאר חידש בן יהודה את המילים עגבנייה, פצצה, חנוכייה, רכבת ועוד.

ומוציא לאור, אספו מתוך התלמוד והמדרש את אגדות חז"ל, סידרו אותם על פי נושאים ופרסמו אותם ב"ספר האגדה".

שימו לב!

הקשר שבין מפעל חקר התרבות היהודית לבין ההתעוררות הלאומיות היהודית

המפעל לאיסוף ושימור התרבות היהודית לא נבע רק מעניין אקדמי ותיאורטי בתרבות היהודית. מפעל זה ביטא את שאיפתם של יהודים, אשר אימצו את הרעיון הלאומי, להוכיח כי העם היהודי הוא עם ככל העמים אשר לו מאפיינים תרבותיים המייחדים אותו, למרות פיזורו הגיאוגרפי. יש לציין כי חלק מהחוקרים ששקדו על איסוף וגילוי סממניה הייחודיים של התרבות היהודית, ובראשם שמעון דובנוב, לא שאפו להקמת מדינה יהודית, ואף התנגדו לתנועה הציונית לאחר הקמתה. חוקרים אלה קיוו שעבודתם תסייע ליהודים לגבש תודעה יהודית-חילונית, אשר תתבסס על המאפיינים התרבותיים האתניים של היהודים, ובכך תאפשר ליהודים להמשיך לחיות בקרב עמי אירופה כקבוצה אתנית נפרדת בעלת אוטונומיה תרבותית פנימית.

6. דפוסי סיוע בין תפוצתיים

במהלך המאה ה-19 בלטה פעילותם של יהודים שונים אשר שמו לעצמם למטרה לדאוג לרווחתם של היהודים שחיו בתפוצות השונות ולסייע בהקלת מצוקותיהם. פעילות זו נתנה ביטוי חדש לזהות היהודית. הסיוע ליהודים שחיו בתפוצות השונות היווה מקור גאווה ליהודים רבים. חלק מהיהודים החילוניים אף ראו בסיוע הבין תפוצתי תחליף ראוי לדת, אשר לא יכולה הייתה עוד לשמש עבורם מוקד לביטוי זהותם היהודית.

מוקד פעילות הסיוע הבין תפוצתי התקיים בארצות מרכז ומערב אירופה, שבהן ניתנה ליהודים האמנציפציה. האמנציפציה פתחה בפני היהודים אפשרויות רבות אשר לא היו פתוחות בפניהם קודם לכן: היא הקלה על היהודים להיאבק למען זכויותיהם וקרבה יהודים אחדים למוקדי ההשפעה החשובים באירופה. פעילות זו נתנה ביטוי לזיקה שהוסיפה להתקיים בין היהודים שחיו בארצות השונות בעולם, ובכלל זה גם בקרב קהילות יהודיות שעברו תהליכים משמעותיים של חילון והתבוללות.

להלן נסקור כמה מהתחומים הבולטים שבהם בא לידי ביטוי דפוס זה של סיוע בין תפוצתי:

6 (א) פעילות פילנתרופית

יהודים עשירים תרמו מהונם כדי לסייע להקלת מצבם של היהודים בעולם. שניים ממפעלי הפילנתרופיה (=הנדבנות) הידועים ביותר הם אלו הברון הירש והברון רוטשילד:

☞ **מפעלו של הברון הירש:** הברון מוריס הירש (1831 - 1896) היה בן למשפחת יהודים עשירה מגרמניה. הברון הירש תרם כספים רבים לחברת כ"ח (ראו להלן), מתוך תמיכה עקרונית במטרותיה, תמך כלכלית ביהודים שהקימו התיישבות חקלאית בארגנטינה ותרם כספים לתמיכה ביהודים ששאפו לשפר מצבם על ידי הגירה. מפעלי הצדקה שהקים סייעו לשיפור מצבם של יהודים שסבלו מעוני באירופה, באמריקה ובשטחי האימפריה העות'מנית.

☞ **מפעלו של הברון רוטשילד:** הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד (1845 - 1934) היה בן לענף הצרפתי של משפחת רוטשילד העשירה והמפורסמת. בראשית שנות השמונים של המאה ה-19 הגיש הברון רוטשילד

סיוע כלכלי ליהודים שרצו להגר מרוסיה בעקבות הפרעות. מאוחר יותר, נטל על עצמו להגיש סיוע כלכלי ליישוב היהודי שהתקיים בארץ ישראל. תמיכת הברון סייעה ליישוב היהודי שחי בארץ ישראל לשפר את תנאי מחייתו והקלה את התבססותה של ההתיישבות החקלאית היהודית החדשה שקמה באותם השנים בארץ ישראל.

6 (ב) התגייסות להצלת יהודים במצוקה

במהלך המאה ה-19 התגייסו יהודים ממדינות שונות להצלת יהודים בודדים וקהילות יהודיות שהיו נתונות במצוקה. שניים מאירועי ההתגייסות הידועים ביותר הם **עלילת דמשק ופרשת מורטרה**:

12 **עלילת דמשק (1840):** יהודי דמשק הואשמו בעלילת דם שזכתה לכינוי **עלילת דמשק**¹². העלילה העמידה רבים מיהודי דמשק בפני סכנת מוות וזעזעה את העולם היהודי. יהודים בעלי שם, ובהם משה מונטיפיורי (האנגלי), אדולף כרמייה (הצרפתי), כמה מבני משפחת רוטשילד ואף יהודים מתבוללים, כמו הפילוסוף והמשורר הגרמני היינריך היינה, נחלצו להצלתם של יהודי דמשק ולטיהור שמם. במסגרת מאמצי ההצלה פורסמו מאמרים בעיתונות ונערכו מפגשים עם מנהיגים בכירים באירופה. מאמצים אלה גרמו להפעלת לחץ בינלאומי על השלטונות בדמשק והביאו לבסוף לשחרורם ולזיכויים של היהודים העצורים.

13 **פרשת מורטרה (1858):** אדגרדו מורטרה, ילד יהודי בן 6 שחי בבולוניה, נלקח על ידי משטרת הוותיקן בטענה שהוא נוצרי¹³. להצלת הילד התגייסו יהודי איטליה אשר, הודות לאמנציפציה, יכולים היו להשמיע את קולם ולהתנגד למעשה. לעזרת הילד התגייס גם משה מונטיפיורי, אשר הגיע לרומא. האירוע עורר התנגדות רבה בעולם, גם בקרב לא יהודים, וגרר מחאות מצד חוגים ליברליים, שהתנגדו לפגיעה בחופש הדת ואף מצד מספר ראשי מדינות. בסופו של דבר לא הועילו כל המאמצים. האפיפיור סרב להיענות לבקשות הרבות שהגיעו אליו, הילד לא שוחרר ונאסר עליו לפגוש את הוריו¹⁴.

6 (ג) אגודות לעזרה הדדית

באמצע המאה ה-19 קמו אגודות ששמו לעצמן למטרה להגן על יהודים במקומות שונים בעולם באמצעות שיתוף פעולה בין יהודים שחיו בארצות שונות. התפתחותן של אגודות אלה היוותה חידוש בעולם היהודי במספר מובנים:

1. **מניעים חילוניים:** בניגוד להתארגנויות יהודיות קודמות מניעי הקמתן של אגודות אלה לא היו דתיים. רבים ממקימיהן ומארגניהן של אגודות אלה היו חילונים בעלי השכלה.
2. **ראשוניות ההתארגנות בעידן המודרני:** התארגנותן של אגודות אלה נתנה ביטוי ראשון בעידן המודרני לצורך שחשו יהודים, שהתגוררו במדינות שונות, לשתף פעולה כדי לדאוג לשלומם של יהודים שחיו בארצות אחרות.

¹² המעלילים טענו שהיהודים רצחו נזיר נוצרי ואת משרתו המוסלמי למטרות פולחן. שלטונות דמשק פתחו בחקירה שגרמה ליהודי דמשק לסבל רב. יהודים נחקרו ועונו בעינויים קשים, שגרמו למותם של חלקם, ונחטפו עשרות ילדים יהודים, כדי להפעיל לחץ על אימותיהם למסור פרטים על הרצח. להרחבה על המושג **עלילת דם** ראו פרק המושגים שבסוף הספר.

¹³ העיר בולוניה נכללה בימים ההם במדינת הוותיקן. טענת משטרת הוותיקן שהילד נוצרי התבססה על אירוע שהתרחש שנים אחדות קודם לכן: הילד מורטרה, בהיותו כבן שנתיים, חלה במחלה קשה. משרתת המשפחה, שהייתה נוצרייה, הטבילה אותו לנצרות ללא ידיעת הוריו, בהאמינה שבכך היא מגנה עליו. האפיפיור פסק כי במקרה של סכנת חיים, כפי שקרה במקרה זה, ראוי היה להמיר את דתו של הילד.

¹⁴ כאשר הילד בגר הוא בחר להישאר נוצרי ולימים היה למיסיונר.

3. עליית מנהיגות חדשה הבאה מלמטה: פעילותן של אגודות אלה לא הסתמכה בעיקרה על נכונותם של פילנתרופים בעלי שם, דוגמת הירש והברון רוטשילד, לתרום מכספם ומזמנם, אלא על פעילותם של יהודים מן השורה¹⁵.

שתיים מהאגודות הידועות ביותר הן אגודת כל ישראל חברים ואגודת עזרה:

☞ **מפעלה של אגודת כל ישראל חברים (כי"ח)**: האגודה נוסדה בשנת 1860 על ידי יהודים צרפתיים, תחת הרושם הקשה שהותירו אחריהם אירועי פגיעה ביהודים, דוגמת עלילת דמשק ופרשת מורטרה. מטרתה האגודה הייתה לסייע בשמירה על זכויותיהם של יהודים בכל מקום, להיאבק בעלילות ובפרסום דברי הסתה שפגעו ביהודים ולתמוך ביהודים, שסבלו מעוני על ידי העלאת רמתם החינוכית והתרבותית. פעילותה של כי"ח באה לידי ביטוי במגוון פעילויות: בארגון לחץ בינלאומי על מדינות באירופה שסירבו להעניק אמנציפציה ליהודים שחיו בקרבן, בהגשת סיוע כלכלי ליהודים שסבלו מעוני, בתמיכה חומרית ביהודים שסבלו מפוגרומים ברוסיה, בהגשת עזרה והכוונה ליהודים ששאפו להגר ממזרח אירופה, ובייסוד בתי ספר שהעלו את רמת החינוך של היהודים שחיו בארצות האסלאם (בצפון אפריקה, באימפריה העות'מנית ובפרס).

☞ **מפעלה של חברת עזרה: חברת עזרה של יהודי גרמניה** נוסדה בשנת 1901 על ידי יהודים חילוניים בגרמניה. החברה הפיצה מידע על מצבם הקשה של היהודים בעולם, תמכה כספית ביהודים במזרח אירופה שסבלו מפרעות, כדי לסייע להם בהקמת ארגוני הגנה, ותמכה בהקמת מפעלים חינוכיים שנועדו לסייע להרחבת השכלתם ולהשתלבותם הכלכלית של היהודים בארצות מגוריהם¹⁶.

7. פיתוח לאומיות יהודית

כפי שראינו קודם לכן, תהליך החילון הסתיים לעיתים באבדן הזהות הלאומית היהודית. אולם מגמה זו אפיינה רק חלק מהחילוניים. חלק אחר של היהודים החילוניים הוסיפו לשמור על זיקתם לעם היהודי ופיתחו תודעה לאומית יהודית ברוח התפיסה הלאומית, שרווחה באותם הימים באירופה. זיקתם של יהודים אלה ליהדות באה לידי ביטוי בעניין הגובר שגילו בתרבות היהודית החילונית המתפתחת (מפעל הפולקלור היהודי). יהודים אלה נחלקו לשתי קבוצות עיקריות: יהודים אשר שאפו להקמת מדינה יהודית ויהודים אשר שאפו להקמת מסגרת אוטונומית במסגרת המדינות בהן חיים היהודים.

7 (א) לאומאים יהודים אשר שאפו להקמת מדינה יהודית

שאיפתם הראשונית הייתה להקים את המדינה היהודית בארץ ישראל. אולם עד מהרה התברר להם שרעיון זה כרוך בקשיים מרובים בשל פיזור העם היהודי ובשל התנגדותה של האימפריה העות'מנית ששלטה אז בארץ ישראל (בפרקים הבאים נדון בקשיים אלה בהרחבה). לכן חלק מהלאומאים היהודיים הביעו נכונות להקים את המדינה היהודית מחוץ לארץ ישראל. יהודים אלה זכו לכינוי טריטוריאליסטים, על שום נכונותם להקים את המדינה היהודית בכל טריטוריה שבה הדבר יתאפשר.

7 (ב) לאומאים יהודים אשר שאפו להקמת אוטונומיה יהודית

חלק אחר של הלאומאים היהודים שאפו להביא לפתרון עתידי של מצוקות היהודים בגולה. יהודים אלה סברו שאוטונומיה תרבותית היא הדרך הנכונה ביותר לשימור התרבות הלאומית-חילונית של היהודים. אוטונומיה זו

¹⁵ הקמתן ופעילותן של אגודות אלה הייתה מלווה לעיתים בביקורת כלפי הפילנתרופיה. מייסדי האגודות סברו שאין בפעילות הפילנתרופית כדי לדחוף את היהודים הסובלים ממצוקה לשנות את אורחות מחשבתם וחייהם באופן שיסייע להם לשפר את מצבם בכוחות עצמם. חלק מחברי האגודות אף התנגד לפעילות הפילנתרופית בטענה שהיא מאדירה את שמם של התורמים ומקבעת את נחשלות היהודים הסובלים ממצוקה.
¹⁶ בין השאר ייסדה חברת עזרה את הטכניון.

נועדה לבטא את התרבות היהודית החילונית, תוך שהיא מקיימת מערכת חינוכית שתתנהל בשפת היידיש ואשר תספק ללומדים בה כלים להשתלב בחברה הכללית. התנגדותם לרעיונות הלאומיים האחרים, שחתרו להקמתה של מדינה יהודית, נבעה גם מתוך כך שהם ראו בהם מזיקים או בלתי ניתנים להגשמה. תפיסה זו פותחה על ידי ההיסטוריון היהודי שמעון דובנוב. דובנוב ואוהדיו הצליחו להביא להקמתה של מפלגה ששאפה לקדם את הרעיונות האוטונומיסטיים ברוסיה. מפלגה זו נקראה *פלקספרט* (בעברית: מפלגת העם) והיא התמודדה בבחירות שהתקיימו לפרלמנט הרוסי בשנת 1905. כאמור (ראו לעיל בפרק זה), דובנוב סבר שהעם היהודי הוא עם ייחודי הזקוק לאוטונומיה תרבותית, ולא למסגרת מדינית ריבונית, כדי להתקיים ולשגשג מבחינה רוחנית. תפיסה זו עמדה בבסיס הרעיוני של המפלגה שהקים דובנוב. מפלגה זו קראה לליברליזציה של רוסיה, אשר במסגרתה יישמר מקום גם לתרבות היהודית דוברת היידיש. על האוטונומיסטים נמנו גם חברי *הבונד*¹⁷, מפלגה סוציאליסטית יהודית שקמה במזרח אירופה בשנת 1897 ומטרתה העיקרית הייתה לשפר את תנאי חייהם של הפועלים היהודיים בגולה, כחלק מהמאבק הסוציאליסטי העולמי. רוב חברי הבונד אימצו תפיסות אוטונומיסטיות וקראו להקמת אוטונומיה תרבותית ברוסיה¹⁸.

התנגדות דתית לתפיסה הלאומית היהודית:

ראוי להדגיש כי תהליך אימוץ התפיסה הלאומית בקרב היהודים היה מלווה בהתנגדות מצד חלקים ניכרים בציבור היהודי הדתי. היהודים שדגלו ברפורמה הדתית ראו בשלילה את התפתחותה של תפיסה לאומית יהודית, היות שהם שאפו לותר לחלוטין על ההיבט הלאומי שביהדות. בנוסף, גם רבים ממנהיגי המרכזיים היהדות הדתית האורתודוקסית התייחסו בשלילה לאימוץ הרעיון הלאומי המודרני. שכן, המנהיגות האורתודוקסית שאפה לבלום את חדירתם של שינויים כלשהם לחברה היהודית, ובכלל זה גם את חדירת התפיסה הלאומית המודרנית.

8. הגירה

דחייתם החברתית של היהודים בארצות מרכז ומערב אירופה, למרות הענקת האמנציפציה בארצות אלה, הייתה מהגורמים אשר דחפו חלק מהיהודים שחיו בארצות אלה להגר. כתוצאה מכך, היגרו במהלך המאה ה-19 יהודים רבים מארצות מרכז אירופה לארה"ב, אשר העניקה ליהודים שוויון זכויות חוקי¹⁹. עד לשנת 1880 חיו בארה"ב כ-275,000 יהודים. יהודים אלה, שהיגרו מאירופה, הביאו איתם את התפיסות הדתיות החדשות שהתפתחו באותה העת באירופה (הרפורמה, הקונסרבטיבה והאורתודוקסיה). אל היהדות המתגבשת בארה"ב הצטרפו, בשלהי המאה ה-19, יהודים ממזרח אירופה. **סבלם של היהודים בארצות מזרח אירופה, ובאופן מיוחד ברוסיה, גרמו לרבים מהם להגר למקומות חדשים במטרה לשפר את תנאי חייהם. מראשית שנות ה-80 של המאה ה-19, עם התפרצותם של הפוגרומים ברוסיה, ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, היגרו ממזרח אירופה כ-2.5 מיליון יהודים. רובם המכריע של המהגרים (כשני מיליון מתוכם) היגרו לארה"ב, חלק קטן מן המהגרים (כ-350,000) היגרו לארצות מערב אירופה. רק מיעוט קטן מבין המהגרים (כמה עשרות אלפים) היגרו למקומות אחרים בעולם, ובכלל**

¹⁷ פירוש המילה *בונד* היא *איגוד*. שמה המלא של המפלגה היה *האיגוד הכללי של היהודים ברוסיה, פולין וליטא*.

¹⁸ תמיכה זו התקבלה לאחר ויכוחים פנימיים רבים בשאלת נוסח מצע המפלגה. חלק מחברי הבונד סברו שיש להדגיש במצע את המאבק הסוציאליסטי העולמי ולטשטש את הזהות האתנית היהודית, בעוד אחרים דרשו שהמצע ידגיש זהות זאת.

¹⁹ מספרם של היהודים בארה"ב עד למאה ה-19 מנה אלפים בודדים. היהודים הראשונים הגיעו ליבשת אמריקה כבר במאה ה-16, עם ראשית ההתיישבות האירופית ביבשת. מאוחד יותר, במאות ה-17 - 18 היגרו אליה יהודים נוספים מצאצאי מגורשי ספרד, מאנגליה ומהולנד. ראשוני המהגרים היהודים לצפון אמריקה בשנת 1654.

זה לארץ ישראל²⁰. מימדיה הגדולים של ההגירה לארה"ב הפכו את הקהילה היהודית בארץ זו לאחת הקהילות היהודיות הגדולות בעולם.

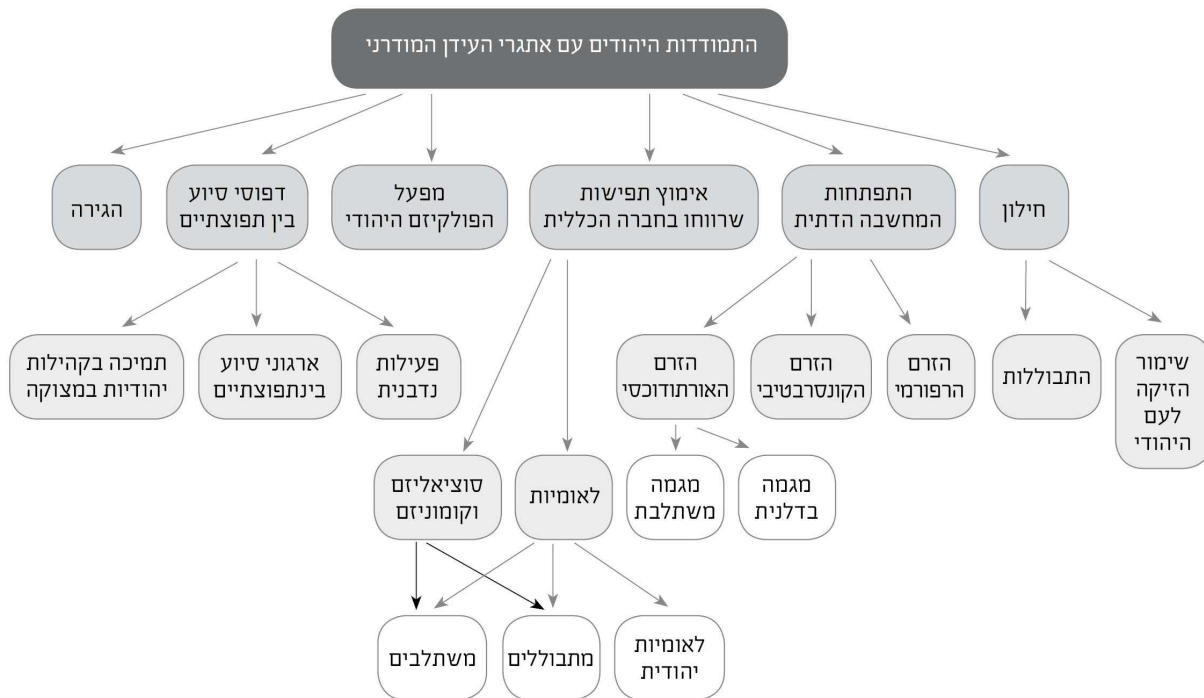
בני הדור הראשון של המהגרים חיו ברובם בשכונות עוני שרוב דייריהם היו יהודים, דבר שתרם לשימור התרבות היהודית המזרח אירופית שהביאו איתם המהגרים. שפת היידיש, למשל, הייתה לשפה המדוברת בשכונות אלה ובלט בהן העדר המסחר בימי השבת ובחגי ישראל. זרם זה של מהגרים, כמו גם גלי ההגירה שקדמו לו הביא עמו את מגוון התפיסות והתגובות, שהתקיימו בארצות מוצאם של המהגרים במזרח אירופה - בין המהגרים נמצאו משכילים, דתיים, חילונים, סוציאליסטים ואחרים. התקבצות המהגרים בשכונות יהודיות נפרדות נבעה בעיקרה מטעמי נוחות ומשיקולים כלכליים.

רבים מהיהודים אשר היגרו לארצות הברית עסקו בתחילה במקצועות הקשורים לתעשיית הטקסטיל, בעיקר בתחומי החייטות והרוכלות. הפנייה לתעשיית הטקסטיל נבעה מהעובדה שעיסוק זה לא הצריך ידע ומומחיות. היהודים הועסקו כפועלים פשוטים בתנאי עבודה קשים, במבנים שזכו לכינוי הלא מחמיא בתי יזע.

פסל רחוב באזור בו שכנו "בתי היזע" בראשית המאה ה-20; ניו יורק, ארה"ב, 2008. (עטרה וולק)

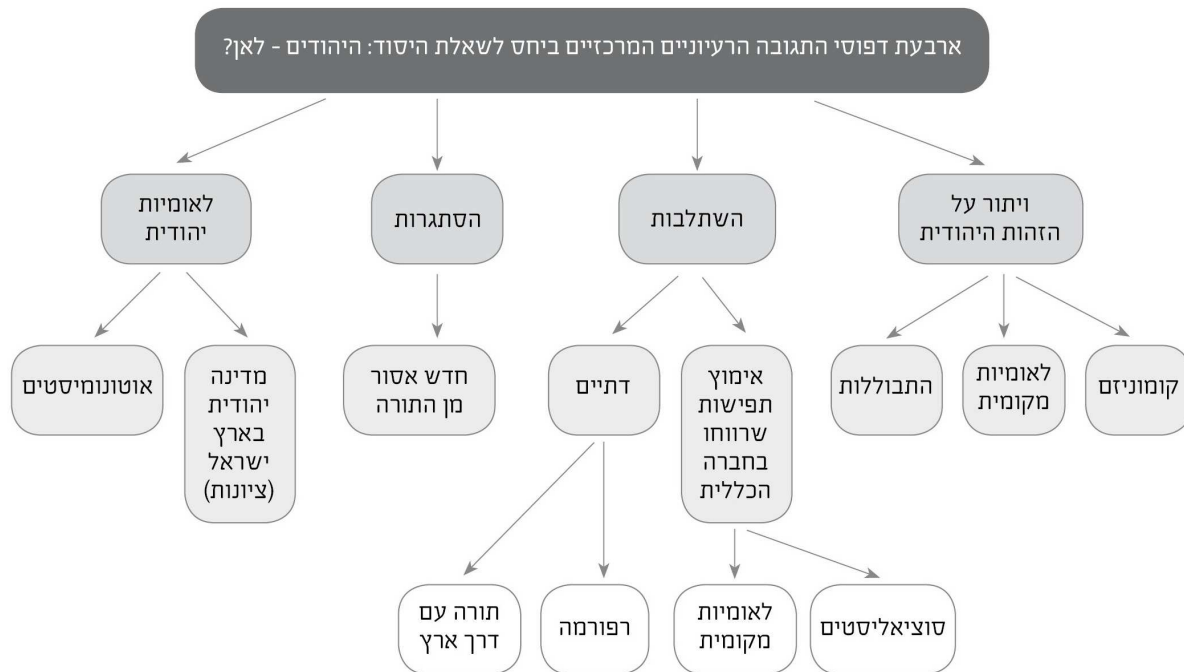
²⁰ היהודים אשר הגיעו לארץ ישראל היוו את עולי העלייה הראשונה והעלייה השנייה.

9. לסיכום - ארבעה דפוסים רעיוניים מרכזיים ביחס לשאלת היסוד: היהודים - לאן?

בפרק זה בחנו תגובות רבות של יהודים לשאלת היסוד – לאן? ניתן לסכם תגובות מגוונות אלה בארבעה דפוסים רעיוניים מרכזיים:

1. **ויתור מוחלט על הזהות היהודית תוך היטמעות מלאה בחברה הכללית:** היהודים אשר בחרו בגישה זו לא ראו עצמם כיהודים, אלא כפרטים בחברה הכללית. על היהודים שבחרו בדפוס תגובה זה נמנים:
 - ☞ המתבוללים.
 - ☞ הקומוניסטים.
 - ☞ יהודים שאימצו את הלאומיות המקומית.
2. **השתלבות כיהודים בחברה הסובבת:** היהודים אשר בחרו בהשתלבות האמינו שניתן להמשיך ולשמור על הזהות היהודית תוך התאמתה לשינויים שהתרחשו בעידן המודרני ותוך השתלבות כשוויים בחברה הסובבת. על היהודים שבחרו בתגובה זו ניתן למנות את היהודים הבאים:
 - ☞ יהודים שאימצו את הלאומיות המקומית.
 - ☞ יהודים שהשתתפו במפעל הפולקזים היהודי ו / או גילו בו עניין.
 - ☞ יהודים דתיים שאימצו את התפיסה של תורה עם דרך ארץ.
3. **הסתגרות מפני החברה הסובבת:** היהודים אשר בחרו בגישה המסתגרת שאפו להקפיא את החיים היהודיים במתכונתם הקודמת מתוך חשש, שהשינויים יערערו את מחויבותם של היהודים ליהדות. יהודים אלה התגבשו במסגרת הזרם האורתודוקסי.
4. **פיתוח לאומיות יהודית:** היהודים אשר בחרו בגישה זו שאפו לשמור על הזהות היהודית על ידי אימוץ הרעיון הלאומי המודרני, ולצורך כך חתרו להקמת אוטונומיה או מדינה יהודית.

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

- האתגרים שניצבו בפני היהודים בעידן המודרני: בעידן המודרני התרחשו שינויים אשר העמידו את היהודים בפני אתגרים חדשים. ניתן לחלק אתגרים אלה לשני סוגים עיקריים:
 - ✓ התמודדות עם הדחייה.
 - ✓ התמודדות עם אתגרי השילוב.
- היהודים – לאן? אתגרי העידן המודרני העלו שאלות הנוגעות לזהות היהודית וחייבו את היהודים לגבש מחדש את דרכם בעולם המשתנה.
- תגובת היהודים לאתגרים החדשים: תגובת היהודים לאתגרים החדשים הייתה מגוונת והיא כללה, בין השאר, את התגובות הבאות:
 - ✓ חילון: תופעה חדשה שהתפתחה ביהדות בהשפעת העידן המודרני.
 - ✓ שינויים במחשבה הדתית: התפתחו זרמים דתיים חדשים - הזרם הרפורמי, הזרם האורתודוקסי והזרם הקונסרבטיבי.
 - ✓ אימוץ תפישות שרווחו בחברה הכללית: ובהם הקומוניזם והלאומיות המקומית.
 - ✓ מפעל הפולקליזם היהודי: התגברות העניין בהיבטיה התרבותיים של היהדות עוררה פרסומים רבים, חלקים בעלי אופי מחקרי-מדעי, שעסקו באיסוף ובשימור סממנים ייחודיים של התרבות היהודית לדורותיה.
 - ✓ דפוסי סיוע בין תפוצתיים: פעילות זו נעשתה על ידי נדבנים פרטיים ועל ידי ארגונים חדשים.

✓ לאומיות יהודית: חלק מהיהודים שאפו להתאים את הלאומיות המודרנית לעם היהודי וחתרו להקמת אוטונומיה או מדינה יהודית.

✓ הגירה: יהודים רבים היגרו, בעיקר מארצות מזרח אירופה לארה"ב.

✓ ארבעה דפוסי תגובה רעיוניים מרכזיים ביחס לשאלת היסוד: היהודים - לאן? ניתן לראות את מגוון התגובות של היהודים, לאתגרי העידן המודרני, כתגובות הנובעות מתוך ארבעה דפוסי תגובה רעיוניים מרכזיים והם:

✓ ויתור מוחלט על הזהות היהודית תוך היטמעות מלאה בחברה הכללית.

✓ השתלבות כיהודים בחברה הסובבת.

✓ הסתגרות מפני החברה הסובבת.

✓ פיתוח לאומיות יהודית.

קטעי מקור

קטע מספר 1 - ההיסטוריון עמוס אילון על תופעת ההתנצרות שהתרחשה בקרב היהודים בגרמניה בראשית המאה ה-18²¹

"...רב אחד בברסלאו דיבר על 'רעידת אדמה'. מוקדיה, לבד מברסלאו, היו ברלין וקניגסברג. ההיסטוריון צבי גרץ טען כי בברלין לבדה התנצרה לפחות מחצית מן הקהילה היהודית, בכללה ארבעה מששת ילדיו של [הפילוסוף היהודי] משה מנדלסון. כומר בקניגסברג העריך שהקהילה היהודית כולה בעיר זו עומדת להיעלם... הצעירים, אם היו שאפתנים ומוכשרים, ראו בהתנצרות אמצעי לקידום אישי, בדומה לצעירים שאפתנים ומוכשרים בימינו הלהוטים ללמוד אנגלית, 'השפה הבינלאומית' (ובהרבה יותר סבל ומאמץ). בעידן שאירופה עדיין עמדה במרכזו, הנצרות הייתה 'הדת העולמית' והדת הרשמית של גרמניה. על ידי אימוצה, כוננת את זהותך הלאומית..."

קטע מספר 2 - ההיסטוריון עמוס אילון על בני משפחת שלום- משפחה יהודית שחיה בגרמניה בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה²²

"...ארתור שלום, בעל בית דפוס גדול, מצא עצמו במחלוקת עם בניו, ריינהולד, ורנר וגרהרד (לימים גרשם²³)... ארתור היה מתבולל אך בז לקרוביו שהמירו את דתם. ריינהולד רצה שאביו יהיה יותר 'גרמני'. גרהרד, צעיר הבנים, רצה שיהיה יותר 'יהודי'... האב נודע כמי שמדליק את הסיגר של אחרי הארוחה בנרות השבת של הגברת שלום בהשמיעו פארודיה על הברכה המקובלת: 'ברוך בורא הטבק'."

²¹ מעובד מתוך: עמוס אילון, רקוויאם גרמני, עמ' 85.

²² עמוס אילון, שם, עמ' 330.

²³ הכוונה לחוקר הקבלה פרופ' גרשם שלום (האוניברסיטה העברית).

קטע מספר 3 - גבריאל רייסר, יהודי גרמני, נואם בפני האסיפה הלאומית הגרמנית בשנת 1848 (אביב העמים)²⁴

"...אין אנו מהגרים – נולדנו כאן – ועל כן אין לנו זכות על שום בית אחר: או שאנו גרמנים, או שאין לנו מולדת. כל מי שמערער על זכותי למולדתי הגרמנית, מערער על זכותי לחשוב, להרגיש, זכותי לשפה – לאוויר עצמו שאני נושם..."

קטע מספר 4 - משירי המשורר המהפכן אליעזר צוקרמאן²⁵

"אשאל: מדוע

על יסוד רעוע

בנויה התבל?

מדוע הפועל, אשתו וילדיו

קור סובלים ורעב?

וכל הולך בטל וריקן,

כל בן בליעל ובזבזן,

הסובב ברחובות

באפס פעולה

זכה לכבוד,

לרכוש ולגדולה?..."

נצעק ולא נרף, נקרא בקול רם:

'בנה יבנה מחדש העולם.'

צריך להרוס ולהחריב הכול.

ועל משואות החורבן הגדול

הקם נקים בניין חדש:

אין עשיר ואין רש.

אין כותל מזרח ואין קרן זוית,

אין בעל שררה, אין שר ונגיד,

אין קנין לצמיתות, אין רשות יחיד.

שלשלת יוחסין –

היא בבית העלמין..."

קטע מספר 5 - שיר "השבועה החדשה" של פועלי הבונד, מאת המשורר אנ-סקי²⁶

"[א] בים המלוח של דמעות-אדם

תהום עמוקה,

אין עמוק מעומקה ושחור משחורה,

²⁴ רייסר היה עיתונאי וציר בפרלמנט הגרמני שקם בגרמניה בשנת 1848, בעקבות אירועי אביב העמים. מצוטט בתוך: עמוס אילון, שם, עמ' 177.

²⁵ השיר נכתב ביידיש. תרגום עברי מאת אברהם לוינסון. מעובד מתוך: שמואל איזנשטדט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, (ליכוד; תל אביב; תש"ל 1970), חלק א', עמ' 172.

²⁶ השיר נכתב ביידיש. מעובד מתוך: שמואל איזנשטדט, שם, חלק ב', עמ' 38.

וסימנה נחשול של דם.
[ב] תהום זו חפרוה שנות אלפים
של אמונה ושנאה ותלאות.
אלפי שנים טיפה אל טיפה
נאצרות בה דמעות עלובים.
[ג] והתהום מלאה... אלו דמעות יהודים,
אך אל תטעו בהנה:
דמע של דם הוא, של דם הקבצן –
כשגל תלבין דמעת נגידים.
[ד] הפועל ישחרר, ירפא עולם,
יקוב את התהום עד היסוד,
יחי ברוסיה, בליטא ופולין
איגוד הפועלים היהודי!"

קטע מספר 6 - מתוך העיתונות הסוציאליסטית היהודית שהתפרסמה בשפה הרוסית בשנות ה-70 של המאה ה-19²⁷

"...בשביל כולנו לא שימשה היהדות תופעה אשר ראוי שתוסיף להתקיים. נדמה היה לנו, כי ללאומיות היהודית אין כל זכות קיום... התייחסנו בשלילה לדת היהודית, כמו לכל דת אחרת. את הז'רגון (היידיש) חשבנו לשפה מלאכותית ואת העברית לשפה מתה, המעניינת את המלומדים בלבד... היינו מתבוללים גלוי לב וראינו בהשכלה הרוסית מקור של ישועה ליהודים... יתר על כן – אומר בגילוי לב, כי כל מה שהיה בו ריח יהודי היה מעורר אצל רבים מאיתנו בוז ואולי אף מעבר לכך..."

קטע מספר 7 - מתוך העיתונות הסוציאליסטית היהודית שהתפרסמה בשפה הרוסית בשנות השמונים, לאחר פרעות הסופות בנגב²⁸

"...[היהודים הסוציאליסטים] ראו לפתע פתאום, שהרוב הגדול של העם הרוסי סבור דווקא שהיהודים הם אומה פני עצמה, ושכל האלמנטים שבה, הן היהודי ב[לבוש ה]קפטה הארוכה, הן היהודי הפועל, הן הבורגני הזעיר, הן המלווה בריבית, הן עורך הדין המתבולל והן הסוציאליסט המוכן להישלח לעבודת פרך [בגין פעילותו הסוציאליסטית]... כולם כאחד הינם 'ז'ידים' [ז'יד= כינוי גנאי ליהודים]..."

קטע מספר 8 - שמעון דובנוב, היסטוריון יהודי בן התקופה, על ההגירה היהודית²⁹
"...בתקופה האחרונה שבאחרונות [משנת 1881], עם גידול האנטישמיות מצד אחד והתנועה הלאומית בישראל מצד שני, מורגש שינוי עצום בחיי האומה: מתחילה יציאת אירופה. חלק אחד של היוצאים יוצר במשך שלושים שנה מרכז רב באמריקה, וחלק שני- מצער [קטן] במספרו לגבי הראשון- מניח את היסוד להתחדשות המרכז הלאומי במולדת הקדומה, בארץ ישראל... ועכשיו האומה עומדת על פרשת דרכים ותוהה לעתידה. ייתכן בעתיד שיתוף המזרח והמערב, ארץ ישראל והגולה שבאירופה ואמריקה בהגמוניה הלאומית..."

²⁷ מעובד מתוך: שפרה קולת (עורכת), הקיום היהודי בתפוצות במאה העשרים, (ת"ל מעלות; תשנ"ד), עמ' 81.

²⁸ מעובד מתוך: שפרה קולת (עורכת), שם, עמ' 82.

²⁹ מעובד מתוך: שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ראשון, (דביר; תל אביב; תשט"ו), עמ' י"ג.

קטע מספר 9 - קטעים מספר ישעיהו שהיוו בסיס לפיתוח התפיסה הדתית האוניברסלית של הזרם הרפורמי

"...והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ד' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ד' אל בית אלוהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה בארחתיו כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלם. ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה..."³⁰

"...היקבצו ובאו, התנגשו יחדו, פליטי הגוים... פנו אלי והנשעו, כל אפסי ארץ, כי אני אל ואין עוד [מלבדי]..."³¹
"...ויאמר [ד']: נקל [לא די] מהיותך לי עבד, להקים את שבטי יעקב ונצירי [ונצורי] ישראל להשיב [מהגלות], ונתתיך לאור גוים, להיות ישועתי עד קצה הארץ..."³²

קטע מספר 10 - מכתבי הרב אברהם גייגר

"...לא כל שנמסר לנו מקודמינו הגיע להם מקדמת דנא. במשך הזמן ובהתאם לנסיבות הרכיבו על העץ הישן רכיב חדש ולשרשרת המסורת הוסיפו חוליה זו או אחרת. עתה, משהענף החדש נצמד אל העץ כספחת, והחוליה החדשה סיבכה את השרשרת, חושבים חסרי תבונה כי כך היה מעולם... ויש מי שחי רק בהווה ויחשוב כי כל פרט קטן הוא חיוני, וכל מי שישלח את ידו אל הקודש כפי שהוא היום- מקצץ בנטיעות..."

...כשקיים פער כה גדול בין המסורת ובין ההשקפות המודרניות אין מנוס מכך שהבריות יתפלגו לשני מחנות נפרדים באופן מוחלט. אנו מכירים את [המחנה] האחד:... מבקשים הם להשאיר כל דבר על מקומו – כי קדוש הוא בעיניהם ואיש לא יגזול מהם הכרה זו. בזים הם להיסטוריה, והקדמה בת זמננו – עוול היא בעיניהם..."³³

"...מיום ליום מורגש יותר ויותר הצורך, להעניק לעבודת הקודש לא רק צורה חיצונית נאה, אלא גם להתאים את תוכנה להשקפות השוררות כיום ביהדות. מעציבה העובדה, אך אין מנוס מלהודות בה: חלקים גדולים מתפילותינו, יותר אין בהם אמת או שנעשו לשגרה ששוב אין עמה מחשבה... הפולחן נמשך יתר על המידה כך שאצל אלה הנשארים עד הסוף גזה ההתרכזות בקודש, בעוד שהרוב בוחר להסתלק עוד קודם; וישנם פגמים נוספים, הנעוצים בנסיבות החיים, והתורמים אף הם את חלקם ולבסוף נשאר בית הכנסת שומם..."³⁴

"...מצווים אנו לסלק מתוך תפילותינו את שרידיהן של תפיסות שהתגברו עליהן. גם להבא נוכל להגיד בהכרה מלאה: 'אתה קראתנו לתורתך הקדושה' אך לא 'אתה בחרתנו מכל העמים ורוממתנו מכל לשון וכו'. ברי שגם לזיכרונות היסטוריים הקשורים בגורלנו כעם, שוב אין אותה המשמעות שנודעה להם בעבר. עם ישראל איננו חי יותר, אף לא בלבם ובמשאלותיהם של יהודים בימינו. הוא קם לתחייה כקהילה המאוחדת באמונתה ורק למה ששייך לאמונה זו יש תביעות אלינו, שאיש לא יחלוק עליהן..."³⁵

"...שפת תפילותנו איננה שפת אימנו. העברית איננה יותר שפה חיה... מי בקהילתנו היה רוצה שנחזור לנוסח העברי ונבטל את תפילות השבת הנאמרות בגרמנית למען חברי הקהל, למען השלטונות, למען נשמות המתים, ליולדת וכו', שנתחיל שוב להגיד בעברית את תפילות האשכבה ואת ברכת האביב והסתיו?! כל אלה בלבושם הגרמני נתקבלו באהדה והם מהווים חלק מהפולחן שלא נסכים כי יגזלוהו מאתנו. בשעה שנאמרות התפילות בעברית מורגש לרוב חוסר הכוונה..."³⁶

³⁰ ישעיהו, פרק ב', פסוקים ב' - ד'.

³¹ ישעיהו, פרק מ"ה, פסוקים כ' - כ"ב.

³² ישעיהו, פרק מ"ט, פסוק ו'.

³³ אברהם גייגר, מבחר כתביו על התיקונים בדת, (היברו יוניון קולג'; ירושלים; תש"ם), עמ' 2 - 5.

³⁴ מעובד מתוך: אברהם גייגר, שם, עמ' 68.

³⁵ אברהם גייגר, שם, עמ' 71.

³⁶ אברהם גייגר, שם, עמ' 74.

קטע מספר 11 - הרב משה סופר (החת"ם סופר) על התיקונים בדת שיזמו הרפורמים³⁷

"...אין דברי' אשר יצאו מפי חכמים ונבונים אשר לבם רוחב כפתחו של אולם והובררו ברירה אחר ברירה במאות שנים מאלפים חכמים ונקבעו באומה קרוב לב' אלפים שנים ואין פוצה פה... יעמדו שועלים קטנים חשכי הגלות לפרוץ חומותיהם ולשנות נוסחאות תפילותיהם ובירכותיהם..."

קטע מספר 12 - הרב משה סופר (החת"ם סופר) על יהודים חילונים³⁸

"...עונש המחלל שבת אין בידינו לדון דיני נפשות כ"א לכופו [לכפות] על ידי השרי' לקיים דת ישראל ואם לא ישמעו וא"א [ואי אפשר] לכופו הרי הוא מובדל מקהל ישראל ונידון כיוצא מן הדת ואיננו לא ישראל ולא נוצרי... כאילו נמחה שמו מישראל עד שישוב אל ה' וירחמהו... מופרש ומובדל מעדת ישראל ואין לו דת כלל ופסול לעדות ולשבעה ולכל דבר ושחיטתו אסורה וכל מאכליו ומשקיו בחזקת איסור כי איבד נאמנות שלו..."

קטע מספר 13 - צבי גרץ על העם היהודי בימי הביניים³⁹

"...ההיסטוריה היהודית אינה מכירה בימי-הביניים במובן השלילי של המילה, שנדבקים בה סימנים של [ניוון] הרוח, גסות מגושמת ואמונות תפלות. היא יכולה למנות בייחוד בתקופה ההיא, בסביבה הדוחה ההיא, אישים בעלי גדולה רוחנית מזהירה, בעלי אידיאלים מוסריים ואמונה טהורה..."

"...במד הגובה והרוחב של התרבות תפסו היהודים בתקופה ההיא את המעלה הגבוהה ביותר, המוסלמים את השנייה והנוצרים רק את השלישית, ליתר דיוק את נקודת האפס. את כל הנשגב והאציל והמשחרר הנמצא ברוח אנוש הוציאו לאור בתקופה ההיא הורים יהודיים..."

קטע מספר 14 - ההיסטוריון ראובן מיכאל על מפעלו של צבי גרץ⁴⁰

"הניסיון למצוא תשובה מניחה את הדעת לשאלה מהי יהדות הניעה את גרץ לחבר את 'הקונסטרוקציה [המבנה] של ההיסטוריה היהודית'. כבר אז ידע היטב ש'כל הניסיונות להגיע אל רעיון היסוד של היהדות... נשארו עומדים תמיד רק אצל אחד הצדדים שלה... ברם את כוליותה של היהדות ניתן להכיר רק בהיסטוריה שלה'... אל שאיפתו להבהיר ולחזק את התודעה העצמית התלווה גם הצורך להתגונן ולהצטדק מול סביבה עוינת ואף מזלזלת... בתוקף הנסיבות ראה חובה לעצמו להדוף את התקפות אויבי היהדות בנשק שנמצא בידו: להעמיד את עברו של העם היהודי באור הנכון. כנגד השפלתה של הדת היהודית ביקש להראות את גודל ערכה, שבזכותו שמרו לה היהודים אמונים על אף הגזרות והלחצים. הצגת תמונה נכונה של גורל העם היהודי צריכה 'להתגבר על הדעות הקדומות השונות המעיקות על ההיסטוריה היהודית'.

כלפי פנים לא דרש כקודמיו לנצל את הרוחות הליברליות, שהעת החדשה הפיחה כביכול, ולהסתגל לאורח חייהם ולתרבותם של העמים- לא אסימילציה [הידמות], אלא הכרה עצמית! בדרך אל המטרה הזאת לא הסתפק גרץ בהתגוננות, כי אם עבר לעיתים להתקפה, וזו הקימה לו מתנגדים גם בקרב בני עמו. במצב כזה עמד לו הכוח שנבע מאמונתו בראשית תחיית עמו. מן הבחינה הזאת אפשר לצרף אותו למחנה הרומנטיקנים של תקופתו..."

³⁷ מופיע בתוך: דניאל הרטמן, סטייה וגבולות הסובלנות בהלכה האורתודוקסית בעת החדשה, (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור; האוניברסיטה העברית; 2003), עמ' 175 - 176.

³⁸ מופיע בתוך: דניאל הרטמן, שם, עמ' 183.

³⁹ מצוטט בתוך: ראובן מיכאל, הינריך גרץ היסטוריון של העם היהודי, (מוסד ביאליק ומכון ליאו בק; ירושלים; תשס"ג), עמ' 73.

⁴⁰ ראובן מיכאל, שם.

קטע מספר 15 - מתוך ההקדמה לספר "דברי ימי עם עולם" של שמעון דובנוב⁴¹

"...דברי ימי עם עולם'- פירושו דברי הימים לעם, שכל העולם הוא מקומו. זהו פשוטו של מקרא, המתאים למציאות עם ישראל בכל הארצות התרבותיות; אבל יש כאן רשות גם למדרש: עם ישראל נקרא 'עם עולם' במובן עם נצחי, שיש לו התפשטות בלתי רגילה לא רק במקום אלא גם בזמן, בהיותו עומד על במת ההיסטוריה מימי קדם עד היום הזה. ישראל הוא 'עולם קטן' בתוך העולם ההיסטורי הגדול וכרוך הוא בו במשך אלפי שנה, וכשם שיש לנו 'דברי ימי עם עולם' של האנושות, כן יש לנו גם דברי ימי עם עולם, כלומר היסטוריה של האומה הישראלית בכל העולם.

ההיסטוריוגרפיה המדעית שלנו הורתה ולידתה באירופה המערבית באמצע המאה התשע עשרה, בשעה שמשלה תורת ההתבוללות [שטענה כי]: 'היהדות אינה אומה אלא קבוץ דתי בלבד'... עם המהפכה הרבה בהכרה הלאומית בדור אחרון מוכרח היה לבוא שינוי עצום גם בהבנת ההשתלשלות ההיסטורית. בעקב הדעה הלאומית החילונית בישראל נשתחררה גם ההיסטוריוגרפיה הישראלית משעבודה של התיאולוגיה, הרוחניות היתרה והאסכולסטיקה. הולכת ומבצבצת הבנה חדשה של דברי ימינו, יותר מתאימה לתוכנם והיקפם האמיתי. בני דורנו מתחילים להבין, כי עמנו במשך אלפים בשנה לא רק 'הגה דעות וסבל ייסורים', אלא גם בנה את בית חייו במצבים שונים ומשונים כחטיבה ציבורית מיוחדת, ועיקר תפקידה של ההיסטוריוגרפיה שלנו הוא – לחשוף דרכי הבניין הללו.

הנשוא של ההיסטוריוגרפיה המדעית צריך להיות העם עצמו, האישיות הלאומית, התהוותה, גידולה ומלחמת קיומה...

ההשקפה החדשה גוררת אחריה חלוקה חדשה של חומר ההיסטוריה הישראלית וקביעות חדשה של תקופותיה. חלוקת התקופות והזמנים בדברי ימי העם צריכה להתבסס על סימנים ציבוריים לאומיים ולא דתיים או ספרותיים..."

קטע מספר 16 - מתוך ההקדמה ל"ספר הבדיחה והחידוד" של אלתר דרויאנוב⁴²

"ספרותנו מלאה ציוניים ואזהרות, המבקשים להרחיק את האדם מן הצחוק והליצנות... 'כל ליצנותא אסירא'... 'כל המתלוצץ גורם כליה לעולם... ייסורין בעין עליו... נופל בגיהנום'. כך וכיוצא בזה לימדו הקדמונים. באו תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם וחזקו את דבריהם... 'כל המתלוצץ פורק ממנו עול מלכות שמים' ('מנורת המאור'). 'כללו של דבר: מי שמתלוצץ, ואפילו בקל שבקלים, גורם כל הרעות שבעולם' ('ראשית חכמה')... וכל הציוניים והאזהרות הללו והדומים להם יצאו לבטלה: סוף סוף אין לך שטוף בהלצה כיהודי. כל המבקש הלצה חריפה- באוצרנו שלנו הוא מוצא אותה. אף נמצא מומחה אחד, שהחליט בפשיטות ואמר: 'ההלצה היהודית היא היסוד וגם גולת הכותרת של ההלצה כולה...'.

זה שנים רבות אני מטפל בכינוסה של הלצתנו... ברחובנו מתהלכות בדיחות לאלפים. הללו נובלות והללו נוצצות. אין מאורע גדול או קטן בחיינו שבעקבותיו לא ייוודעו תיכף בבדיחה שלנו. אין פורענות בישראל, גדולה או קטנה, שבדיחתנו לא תמהר להטביע את חותמה המיוחד עליה. ובכל זאת נראה לי, שגם הדוגמאות המעטות, אשר הבאתי, יש בהן כדי להבליט את אופייה היסודי של בדיחתנו..."

⁴¹ הדברים פורסמו לראשונה בגרמנית בסוף שנות ה-20 של המאה ה-20. מעובד מתוך: שמעון דובנוב, שם, כרך ראשון, עמ' ט' – י"ג.

⁴² מעובד מתוך: א. דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, כרך ראשון, (דביר; תל אביב; תרצ"ח), עמ' ט' – י"ח.

קטע מספר 17 - מתוך "ספר הבדיחה והחידוד" של אלתר דרויאנוב

1. "פייטל ופייבל הלכו יחדיו אל הכומר להמיר [דתם]. ראשון נכנס פייטל, טבל ויצא גוי. אמר לו פייבל: 'פייטל, נו?... זעם פייטל והחזיר: 'ראשית, לא פייטל, אלא פיליפ, ושנית- עם יהודי ארור כמותך אין אני סח: אתם צלבתם את אלוהינו...'"⁴³
2. "שאל מכס הקטן את אביו: 'אבא, בן כמה אדם נעשה יהודי?'. גער בו אביו: 'שטות זו מניין לך? אין אדם נעשה כלום; כל אדם הוא מה שהוא'. לא קיבל מכס הקטן והחזיר: 'אבא, לא כך. הנה אני בן עשר, ונוצרי אני. אתה בן ארבעים, ועדיין גם אתה נוצרי. ואילו סבא, יהודי הוא כבר...'"⁴⁴
3. "בן יחיד היה לה לאלמנה ענייה, ולקחוחו לעבודת הצבא במלחמת רוסיה ותורכיה. נפלה האם על צווארו ובכתה: 'עין יחידה אתה לי, ואף אותה נוטלים הימני... שבועה אני מטילה עליך, בני, שתחוס עלי ותשמור נפשך במלחמה'. אמר לה הבן: 'אמא, שמא תלמדיני כיצד?' החזירה האם: 'כיצד? הרגת תורכי- דיך, שב והנפש'. אמר לה הבן: 'ועד שאשב ואפוש יבוא עלי תורכי שני ויהרוג אותי'. רחפו עצמותיה של האלמנה ואמרה: 'בני ובר בטני, מה טענה יש לו [לתורכי], חלילה, עליך?'"⁴⁵

קטע מספר 18 - מתוך ההקדמה ל"ספר האגדה" של ביאליק ורביניצקי

"האגדה היא התבנית הספרותית העיקרית, ששלטה כמה מאות שנים בעולם היצירה החופשית, העממית והאישית, של האומה הישראלית... היא יצירה קלאסית של רוח עמנו, יצירה שיש לה פירות לשעתה וקרן קיימת לדורות. בעיקרה ובכללה הרי היא אחד מן הנלווים הגדולים של רוח האומה ואישיה. כמה דורות ואישים שיקעו בה, מדעת או שלא מדעת, את כוח יצירתם המעולה ואת כל עושר רוחם... עד שנעשתה לעולם מלא בפני עצמו... ויצירה כזו אי אפשר שלא יהא בה הרבה מן הנצחי והעולמי, שצריך להישאר קיים כמו שהוא, בצלמו ובדמותו, כיצירת מופת לדורות עולם.

מצד התוכן... ומן הצורה... וסגנון הלשון... מי שרוצה אפוא להכיר את האומה הישראלית מן הצדדים האמורים- על כורחו 'ילך אצל אגדה'... על ידי האגדה אדם נכנס לבית חייה הגמורים של האמה הישראלית ומסתכל ב'לפני ולפנים' שלה... מפני שהאגדה בכללותה אינה נחלת יחידים, אלא היא יצירה משותפת של כל האומה..."⁴⁶

"מיום שיצא 'ספר האגדה' במהדורתו הראשונה עברו עשרים ושתיים שנה. בתוך הזמן הזה חזר הספר ויצא בשמונה עשרה הוצאות... ונתפשט בכל העולם ברבבות טפסים [[עותקים]]. ספר האגדה נעשה לספר עם במיטב משמעו של השם הזה. תמהנו, אם יש בית עברי יודע ספר בישראל שלא נאסף אל תוכו ספר האגדה..."⁴⁷

קטע מספר 19 - מאגדות "ספר האגדה" – הנושא: דוד המלך⁴⁸

"... 'חצות לילה אקום להודות לך' [תהילים קי"ט, מ"ב] – כְּנֹר הִיָּה תְלוּי לְמַעְלָה מִמַּטְנוֹ שֶׁל דָּוִד כִּנְגַד חֲלוֹנוֹ, וְכִן שֶׁהִגִּיעַ חֲצוֹת לַיְלָה- הִיָּתָה מְנַשְׁבֵּת רוּחַ צְפוֹנִית וּמְנַפְנֶפֶת בּוֹ וְהִיָּה [הַכִּינּוֹר] מְגַנֵּן מֵאֵלָיו. מִיָּד הִיָּה דָּוִד עוֹמֵד וְעוֹסֵק בְּתוֹרָה עַד שֶׁעָלָה עֲמוּד הַשַּׁחַר..."

"... אמרו עליו על דוד המלך: בשעה שְׁסִיִּם [את חיבור] ספר תהילים זחה דעתו עליו. אמר לפני הקדוש ברוך הוא: 'ריבונו של עולם, [האם] יש בריה שבראת בעולמך שאומרת שירות ותשבחות יותר ממני?' באותה שעה

⁴³ מעובד מתוך: א. דרויאנוב, שם, כרך ב', בדיחה מספר 1401, (דביר; תל אביב; תשנ"א 1991), עמ' 134.

⁴⁴ מתוך: דרויאנוב, שם, (דביר; תל אביב; 1991) כרך ב', בדיחה 1398, עמ' 133.

⁴⁵ מעובד מתוך: א. דרויאנוב, שם, כרך שלישי, בדיחה מספר 2715, (דביר; תל אביב; תרצ"ח), עמ' ר"ל – רל"א.

⁴⁶ מתוך ההקדמה למהדורה הראשונה. בתוך: ח"נ ביאליק ו"ח רביניצקי, ספר האגדה, (דביר; תל אביב; תש"ח).

⁴⁷ מתוך ההקדמה למהדורה השלישית. בתוך: ח"נ ביאליק ו"ח רביניצקי, שם.

⁴⁸ מעובד מתוך: ח"נ ביאליק ו"ח רביניצקי, שם, עמ' פ"ט.

נזדמנה לו צפרדע אחת, אמרה לו [הצפרדע לדוד]: 'דוד, אל תזוח דעתך עליך, שאני אומרת שירות ותשבחות יותר ממך'..."

קטע מספר 20 - מאגדות "ספר האגדה" – הנושא: הקדוש ברוך הוא שותף בצערם של ישראל⁴⁹
"...בשעה שהקדוש ברוך הוא זוכר את בניו ששרויים בצער בין אמות העולם, כביכול, מוריד שתי דמעות לים הגדול וקולן נשמע מסוף העולם ועד סופו – וזוהי זְעָה [רעידת אדמה]..."
"...שְׁנִינִי, אמר ר' יוֹסִי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחרבה אחת מחרבות ירושלים להתפלל. בא אליהו [הנביא] זכור לטוב, ושמר לי על הפתח עד שסִימתי תפְּלתי.
לאחר שסימתי תפְּלתי אמר לי: שלום עליך רבי!... מה קול שמעת בחרבה זו?
אמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת: אוי, שהחרבתי את ביתי, ושרפתי את היכלי, והגלית את בני-לבין האַמות!

אמר לי: בני, חיך וחיי ראשך! לא שעה זו בלבד אומרת [בת הקול] כך, אלא שבכל יום ויום שלוש פעמים אומרת כך; ולא עוד [(לא זו בלבד)], אלא בכל שעה שישראל נכנסים לבתי כנסיות [(לבתי כנסת)] ולבתי מדרשות [(לבתי מדרש)] ועונים 'אמן יהא שמה רבא מברך'... הקדוש ברוך הוא, כביכול, מנענע ראשו ואומר: 'אשרי המלך שמקלסין [(שמברכים)] אותו בביתו כך! מה לו לאב, שהגלה את בניו? ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם!'..."

קטע מספר 21 - מכתבי שמעון דובנוב⁵⁰
"...[כל אומה] מגינה בחירוף נפש על אדמתה ועל חירותה המדינית, ואם אבדו לה שתיהן – הרי [שהיא מגינה] על שפתה, תרבותה, ספרותה, חינוכה ודתה, על הנהלתה העצמית, על מוסדותיה המיוחדים ובכלל על כל מה שמחזק את הזיקה הפנימית של חברה.

האומה היהודית אינה יכולה – במצבה הנוכחי בגולה – לשאוף להתבדלות ארצית או מדינית, אלא לאוטונומיה ציבורית ותרבותית בלבד. היהודי אומר: 'כאזרח ארצי אני משתתף בחייה המדיניים האזרחיים במידת הזכויות הניתנות לי, אולם כבן לאומה היהודית, יש לי, נוסף על כך, גם עניינים לאומיים משלי, ובשטח זה תובע אני אוטונומיה; כפי שניתנת במדינה זו אוטונומיה לכל מיעוט לאומי אחר, יותר לי לדבר בלשוני ולהשתמש בה בכל המוסדות הציבוריים, לחנך את ילדי ברוח הלאומית שלי ולהתאים לכך את תכניות הלימוד בבתי הספר, לשמור על דתי ולהטיף לה, לקיים הנהלה עצמית קהילתית, לקיים לצורכי העם ארגונים שונים... ולהשתתף בכל הארגונים המסייעים לשמירתם של ענייני היהודים והגנתם בכל מקום [בעולם]..."

עד המאה ה-19 שימשה הקהילה היהודית [הדתית] כבסיס לאוטונומיה היהודית בארצות הגולה...
מה אפוא צריכה הייתה היהדות החדשה לעשות, לאחר שקיבלה במערב [אירופה] את החופש האזרחי, או שספגה עוד קודם לכן את התרבות האירופית? צריכה הייתה להתאים את האוטונומיה שלה למושגים החדשים, לאורח החיים של אזרחים חופשיים...

[עלינו] לבנות מחדש את הריסותיה של האוטונומיה [היהודית שהתקיימה עד לאמנציפציה], בצורות המתאימות לתנאים הציבוריים החדשים..."

⁴⁹ בתוך: ח"נ ביאליק ו"ח רבניצקי, שם, עמ' רצ"ט.

⁵⁰ הדברים פורסמו בתוך "מכתבים על היהדות הישנה והחדשה". מעובד מתוך: שפּרה קולת (עורכת), הקיום היהודי בתפוצות במאה העשרים, עמ' 76 - 77.

קטע מספר 22 - החלטות ועידת הבונד הרביעית (1901)⁵¹

"...הוועידה החליטה פה אחד:

א. על הסוציאל-דמוקרטיה להיאבק בדיכוי לאומי ולא רק בדיכוי מעמדי, מדיני וכלכלי;
ב. ...זכותה של כל אומה להגדרה עצמית... במקרה של יהודי רוסיה [פירושה] מעמד אזרחי ומדיני כמו של כל שאר האזרחים...

ג. ...[הבהרה לסעיף ב':] יש להפוך את רוסיה לפדרציה של לאומים, שכל אחד מהם יקבל אוטונומיה מלאה בכל עניין הנוגע לתחום התרבותי (שפה, חינוך, אמנות וכן הלאה), בלי קשר לטריטוריה;

ד. הפתרון האחר לשאלה הלאומית – הפתרון הטריטוריאלי, שפירושו פירוק האימפריה [הרוסית] לשטחיה ה'היסטוריים'... אינו פתרון כלל; היהודים מהווים אומה והם זכאים, כמו כל שאר האומות, לאוטונומיה לאומית תרבותית...

[החלטות מעשיות:]

הוועידה סבורה, כי אין זה דבר בעתו בתנאים הקיימים להעלות את התביעה של אוטונומיה לאומית ליהודים. יש להסתפק בזמן הזה במאבק למען ביטול כל חוקי האפליה נגד היהודים, וכן יש לעמוד על כל גילוי של דיכוי הלאום היהודי ולמחות נגדו, ובו בזמן צריך להימנע מליבוי הרגש הלאומי העלול רק לטשטש את תודעתו המעמדית של הפרולטריון [(מעמד הפועלים)] ולהוליך לשוביניזם [אנוכיות לאומית]..."

קטע מספר 23 - "מתי מדבר" מאת המשורר חיים נחמן ביאליק (1902)

"...לא עֲדַת כְּפִירִים וְלְבָאִים יְכַסּוּ שֵׁם עַיִן הָעֵרְבָה,
לא כְבוֹד הַבֶּשֶׁן וּמִבְּחַר אֲלוֹנָיו שֵׁם נְפֹלֵי בְּאֲדִיר –
עַל יַד-אֶהְלִיָּהֶם הַקְּדָרִים מוֹטְלִים בְּחֶמֶה עֲנָקִים,
בֵּין חוֹלוֹת הַמְּדַבֵּר הַצְּהָבִים כְּאֲרִיּוֹת לְבֹטֵחַ יְרֻבְצוּ...
עֲזִים פְּנִימוֹ וְשִׁזּוּפִים, וְעֵינָם כְּנַחֲשֵׁת מוֹעֵמָה,
וְחִשּׁוּפִים לְלֵהֵט הַשֶּׁמֶשׁ פֹּה דוֹרוֹת עַל-דוֹרוֹת יִחָרְבוּ,
יֹבִישׁ הַקְּדִים עֲזוּזָם וְסוּפֵת הַנֶּגֶב תִּזְרְנוּ,
וְנִשְׂא בְּאֵבֶק אֶל-אֶרֶץ וְנִרְמַס בְּרִגְלֵ גִמְדִים,
וְלִשׁוֹן כְּלָבִים חַיִּים שֵׁם תִּלְחַח אֵבֶק כַּחוֹת עַד וְרֻקֵּב עֲזָם,
יִלְחֲכוּ וּמְחוּ אֶת פִּיהֶם – וְאִין זָכַר לְדוֹר כְּפִירֵי אָדָם
שֶׁנְּפִלוּ וַיִּדְמוּ לְנֹצַח בֵּין חוֹלוֹת הַמְּדַבֵּר הַצְּהָבִים.
אֲזִי יֵשׁ אֲשֶׁר פִּתְאֵם יִזְנֵק אֲרִי נֶאֱדָרִי בְּכַח,
צוּעֵד בְּטוּחוֹת לֹא-יִחַפֵּז, וּבָא עַד-הַמְּחִנָּה וְעָמַד.
יִשָּׂא אֶת-רֹאשׁוֹ הַיְהִיר וְזָקָף צִנְאָרוֹ הַמְּעֵטֵר,
וְעַמֵּד הָאֲרִיָּה מִשְׁתַּאֲהָ לְתַפְאֲרַת הָעֵז הַמִּתְנַמְנֵם –
פִּתְאֵם יִתְחַבֵּט הַכְּפֹתוֹר וְשֹׁאֵג הָאֲרִיָּה שֶׁאֲגָה,
וְתִי"ו עַל-תִּי"ו פֶּרֶסָה מִסְּבִיב יִדְעֵזַע הַמְּדַבֵּר וְאֲגַפִּיו..."

⁵¹ מופיע בתוך: יואב פלד, אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי, (הקיבוץ המאוחד; 1997), עמ' 65 - 67.

ואחוזי פריץ אונים יקיצו אדירי אימה,
פתע פתאם יתנער דור עזוז וגבור, דור גבור מלחמה
ועיניהם בְּרָקִים ופְּנִיָּהִם לְהִבִּים –
ידיהם לְחַרְבוֹת!
והרעימו אדירים בקולם, קול ששים רבבה,
קול קורע הסערה ובנהמת המדבר הזועף יתחרה,
וסביבם נשערה, וסביבם נזעמה.
הם קראים:
"אנחנו גבורים!
דור אחרון לשעבוד וראשון לגאולה אנחנו!
ידנו לבדה, ידנו החזקה
את-כבד העל מעל גאון צוארנו פְּרָקֵה...
לְחַרְבוֹת! לְרַמְחִים! הַתְּאֵדוּ! הימינו!
על-אף השמים וּחֲמַתָּם –
הננו ועלינו –
בְּסַעְרָה!..."

קטע מספר 24 - ברל כצנלסון, לימים ממנהיגי הציונות הסוציאליסטית, מתאר את לבטיו כיהודי צעיר ברוסיה בסוף המאה ה-19⁵²

"...אני גדלתי בבית יהודי שעמד על הגבול [ש]בין הישן ובין החדש. והיו כבר בחינוך שלי אלמנטים של חינוך עברי חדש שהתחילו להיווצר... מצד סבא וסבתא עוד היו לי מושגים של ילד אורתודוקסי [אורתודוקסין] שקלטתי אותם ברצון. מצד הדוד הקרוב אלי – גדלתי באווירה רצינוליסטית-פוזיטיביסטית (שכלתנית, משכילה) עם יסודות חיים חדשים וחזקים, אבל עם ביקורת גדולה של (על) הקיים... אצלנו היה בית כזה ש[בו] מדרש רבה (לקט אגדות) ופושקין (משורר רוסי נודע) ומנדלי (סופר יהודי נודע) היו כל-כך מעורבים על שולחן אחד אצל האחים והאחיות, שאני נכנסתי מהם מאוד לעולם הרוסי ולספרותו.

כשהגעתי לגיל ארבע-עשרה, יותר נכון – חמש-עשרה, עבר עלי במובן יהודי משבר גדול וקשה מאוד: התחילה הפגישה שלי עם עולם המחשבה המרכזיסטי (הקומוניסטי)... מתחילה לא רק שלא מצאתי שום סתירה בין העולם הזה ובין הציונות, אלא להיפך: זה כאילו העשיר את עולמי הציוני.

בגיל חמש-עשרה נקלעתי בכף-הקלע ונכנסתי באמת למלחמות פנימיות בלתי-פוסקות להצדקת העניין של הציונות, וממילא, כמובן, של היהדות וכל השאלות הקשורות בזה. הייתי מחליף כמעט כל חצי שנה את חברתי – או מפלגתי, אם אתם רוצים לומר כך – את החוגים בהם נפגשתי. עד כדי כך שאדם אחד, שהיה נחשב למורה שלי בענייני ציונות, וגם איש שבוודאי ראה אותי כתלמידיו, כשהיה פוגש אותי היה שואל בלעג: 'ובכן, באיזה 'מניין' אתה מתפלל היום?'. כל האנשים ראו בזה קלות-דעת מאין כמוה – אותה להיטות אחרי כל רעיון חדש, אחרי כל 'מודה (אופנה)!' חדשה...

[עם הגיעי לנמל יפן] התהלכתי קצת באותו יום מחוץ לעיר, על חוף הים, ובעצם ברגע עלייתי על החוף היה בשבילי ברור שזה חוף אחרון..."

⁵² מתוך: "דרכי לארץ", כתבי ב' כצנלסון, כרך ה', (הוצאת מפלגת פועלי ארץ-ישראל; תש"א).